

УДК 332.1

М. І. Фащевський, д-р геогр. наук, проф.,
головний науковий співробітник РВПС України НАН України,
О. В. Ольшанська, канд. екон. наук, доц.,
зав. кафедри регіональної економіки,
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ТА ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО ПРОСТОРУ

У статті розглянуто основні напрями розвитку теорії про сутність економічного простору та проаналізовано його найважливіші властивості, головні ознаки та особливості функціонування, зроблено висновки щодо об'єктивного характеру формування регіонального економічного простору.

Ключові слова: територія, економічний простір, просторова економіка, регіон.

Функціонування продуктивних сил регіонів (країв), результативність взаємодії різних елементів залежить від ефективної просторової організації, узгодження дії окремих складових та способів регулювання їхньої взаємодії для досягнення певної мети. Просторова організація як науково обґрунтоване впорядкування у просторі діяльності різних суб'єктів для досягнення певних цілей є одним із дієвих факторів регіонального розвитку. Проблеми сутності простору в цілому та економічного, зокрема, є одними з найбільш складних і не вирішених наукою й тому заслуговують особливої уваги. Це зумовлено пошуком нових продуктивних сил, необхідністю залучення елементів простору в активну економічну діяльність, пристосуванням до нової світової моделі економічного простору. У зв'язку з цим відбувається перегляд та зміна теоретико-методологічних засад розміщення продуктивних сил. Цей процес та його результат все менше пов'язують із поняттям «територія». Натомість увагу вчених привертає більш містка категорія «простір». Перегляд категоріального апарату зумовлений поступовим осмисленням та сприйняттям економічного простору вже не як порожнього, постійного та незмінного вмістилища об'єктів, процесів і явищ, що відбуваються під час господарської діяльності суспільства.

Дослідження економічного простору пов'язують ще з античним періодом. Пізніше це поняття входило в структуру економічних теорій Т. Мора, Т. Компанелли, Ш. Фур'є, Р. Оуена, Дж. Стюарта, А. Сміта та Д. Рікардо. Однак майже до XIX століття фактор простору мало враховувався в загальних економічних теоріях. І лише наприкінці XIX століття з'являються дослідження чинників економічного простору в роботах Й. Тюнена, В. Лаундхарта, А. Вебера та ін. Їхніми послідовниками в XX столітті стали О. Енглендер, Т. Паландер, А. Льош, які зробили значний внесок у розвиток вчення про просторову економіку. На сучасному етапі розвитку та формування теоретичних основ крайової науки проблемам економічного простору присвячені роботи багатьох зарубіжних і вітчизняних учених, таких, як У. Айзард, Т. Райнер, А. Куклінські, Г. Річардсон, М. М. Некрасов, А. Г. Гранберг, В. І. Вернадський, А. М. Паламарчук, В. П. Якобчук, О. С. Маліновський, М. І. Фащевський, Б. М. Данилишин, Л. Г. Чернюк та ін.

Просторовий аспект аналізу економічного розвитку має важливу перевагу над територіальним чи галузевим, яка полягає в тому, що, територія в господарській діяльності відіграє роль пасивного об'єкта, на який спрямована діяльність людини. Територія майже не чинить супротиву діяльності людини. Вплив суспільства на територію визначений переважно економічною чи соціальною доцільністю, а не природною, елементом якої є поверхня Землі.

Якщо ж розглядати простір як середовище, де взаємодіють різні його компоненти та відбуваються його саморегулювання і самоорганізація, то втручання людини з її господарською діяльністю у функціонування систем простору для нього не бай-

дуже. Закони природи, що стосуються функціонування простору, можуть протидіяти господарському втручанню людей. Тому важливо знати ці закони й можливі наслідки впливу людини на його самоорганізацію. Науково обґрунтоване використання людиною здатності природи до самоорганізації слід використовувати для досягнення певних економічних результатів. Водночас здатність природи до саморегулювання може не узгоджуватися з потребами людини й мати небажаний характер. Прикладом можуть бути повені, землетруси, зміна клімату, масове розмноження шкідливих комах тощо. У такому випадку суспільство повинно мати резерви, які б дозволили убезпечити чи зменшити негативний вплив природної саморегуляції простору на господарську діяльність і людину.

Просторовий аналіз є найбільш повним відображенням дійсності, сприяє поглибленню знань про взаємодію об'єктів, їхні просторово-часові відносини. Знання про економічний простір і його формування сприяють повнішому залученню його в економічну діяльність як додаткового ресурсу, що рівноцінне використанню додаткової продуктивної сили. Знання про зв'язки та їхню доцільність й обґрунтованість сприяють розширенню меж впливу продуктивних сил, переходу їх у більш високий (глобальний) економічний простір, що забезпечує їх більшу розвинутість.

Просторова економіка відкриває нові можливості економічного зростання. Це зумовлено залученням в економічну діяльність найякісніших ресурсів незалежно від їх місцезнаходження, можливістю зниження виробничих витрат (матеріальних, трудових та ін.), отримання найбільших прибутків. Просторова економіка вимагає нового управління й територіальної організації економічної діяльності — від виробництва до збуту продукції (робіт, послуг), широкого використання інформаційних технологій. Це пов'язано із застосуванням нових форм територіальної організації виробництва та збуту продукції — галузевих кластерів, мережових просторових економічних систем, збутових мереж, каркасних структур, центрів і сфер економічної діяльності.

Просторовий аспект аналізу господарської діяльності дозволяє найповніше визначити й вивчити взаємодію суспільства та природи. Саме простір являє собою єдність і цілісність усіх геосфер, з якими пов'язана господарська діяльність людей. Він охоплює всю сукупність взаємодії суспільства із середовищем його життєдіяльності — літосферою, гідросферою, атмосферою і космічним простором. Вивчення простору як єдиної геосистеми — це спроба найбільш повно представити сферу діяльності людей, розкрити її елементи й особливості функціонування як єдиної системи, що забезпечує отримання найдостовірніших знань про особливості й характер взаємодії між людиною та середовищем її існування.

Тож можна зробити висновок, що економічний простір, виходячи із сутності простору в цілому, характеризує багатовимірність. Це дає підстави визначити його як певну геосферу з багатовимірною формою взаємодії об'єктів і суб'єктів економічної діяльності. Вона включає як територію (поверхню землі) та акваторію (поверхню води), так і аероторію, тобто всю сферу взаємодії (діяльності) суб'єктів господарювання. Геосфера в цьому разі — єдине середовище господарської діяльності. Врахування цього в сучасних умовах важливе, оскільки сфера господарської діяльності постійно поширюється. Вона дедалі повніше охоплює, крім земного, і космічний простір завдяки розвитку відповідних видів транспорту, супутникового зв'язку, інформаційній та телекомунікаційній діяльності тощо. Отже, геосфера стає більш насиченою різноманітними видами господарської діяльності, формуючи новий вид економічного простору.

Основними властивостями простору сучасна філософська наука визнає:

- протяжність як основну сутність простору, виявлену у здатності тіл існувати одне біля одного;
- тривимірність, яка, однак, не виключає існування абстрактних теорій багатовимірності, використовуваних у фізиці та математиці для більш повного вираження функціональних зв'язків між різними властивостями складних процесів мікросвіту;

- однорідність або відсутність будь-яких виокремлених точок;
- ізотопність — рівноправність усіх можливих напрямів.

Науковий пошук основних властивостей не завершений і спрямований на виявлення залежності між певними властивостями простору та часу й супутніми матеріальними процесами, які їх визначають.

Таким чином, чи опосередковано, чи безпосередньо, але бачення економічного простору розвивається на основі уявлень про реальний фізичний простір, оскільки він є частиною останнього. Уявлення про основні характеристики економічного простору залежать від тих об'єктів, які він містить, і процесів, що в ньому відбуваються.

Економічний простір — це частина реального простору, зумовлена взаємодією матеріальних (природних і господарських) систем різних ієрархічних рівнів, яка виникає під час економічної діяльності людини й визначена через їхні характеристики.

Це визначення, по-перше, стверджує зв'язок реального фізичного простору з економічним простором, а відтак розкриває його загальні неемергентні властивості (протяжність, тривимірність, єдність неперервності та перервності, симетрії та асиметрії, розподіл речовини та полів і т. ін.); по-друге, визначає видовою ознакою господарську діяльність людини й через неї встановлює зв'язок із часовою координатою; по-третє, вказує на рівні організації матерії, що існує в економічному просторі. З цього можна зробити висновок, що економічний простір існував не завжди (його вичленування із загального простору розпочалося з появою виробництва та виробничих регіональних і глобальних зв'язків). По-четверте, він опосередковано враховує наявність усіх можливих зв'язків, що виникають під час взаємодії матеріальних систем різних ієрархічних рівнів, залучених у господарську діяльність.

Важливою характеристикою економічного простору є регіональність як прояв структуризації, тобто дискретизація простору у формі районів-країв.

Регіон як господарська система — це частина глобального економічного простору і водночас географічного. Із системного погляду він є цілісністю природного середовища, господарства та населення. Типізація країв визначена взаємозв'язками з трьома названими середовищами, а економічна система — їхньою цілісністю та внутрішньою взаємодією. Останню визначають складні зв'язки — структурні, управлінські, субординаційні, внутрішньогенетичні тощо. Їхня міцність усередині системи визначає її стійкість, а пошук взаємодій із зовнішнім середовищем сприяє її розвитку.

Регіональна цілісність господарської системи — це ступінь інтегрованості відносно автономних соціально-економічних систем в економічному просторі, внутрішньо складних, але стійких структур. Одночасно слід зауважити, що соціально-економічні системи мають складні багатовекторні зв'язки із середовищем, а існування їх обох взаємопов'язане та взаємозумовлене. Крайова економічна цілісність є функціонально-компонентною та структурно-галузевою з погляду економіки і просторовою, що вимагає певного розміщення природних, соціальних та економічних підсистем у просторі, їхньої просторової організації з погляду розміщення продуктивних сил та регіональної економіки.

Специфічною ознакою економічного простору є те, що його формують виробничі відносини, тобто зв'язки між функційними системами, об'єктами та суб'єктами підприємницької діяльності. Формування економічного простору — це насамперед розвиток системи відносин щодо розміщення множини економічних об'єктів на території, утворення науково обґрунтованих форм їх комплектування та організації взаємодії між ними. Економічний простір у широкому розумінні — це сфера господарської діяльності в межах певного середовища. На міждержавному рівні — це узгоджена взаємодія економічних суб'єктів у певній сфері господарської діяльності (валютний, митний, ціновий тощо).

Простір характеризують зв'язки, взаємодія між елементами. Межі економічного простору динамічні: вони можуть звужуватись і розширюватись залежно від зв'язків між суб'єктами економічної діяльності. Критерієм визначення меж просторів можуть бути межі ринків різних видів товарів і послуг, робочої сили, нерухомості, фінансів, інформації, інновацій тощо. Функціонування цих ринків можливе за умови розвитку ринкової інфраструктури, зокрема товарно-сировинних, фондових, валютних бірж, бірж праці, банків, торгових палат, рекламних агентств, страхових компаній, маркетингових, аудиторських, консалтингових організацій тощо, які відіграють роль функціональних елементів економічного простору.

Простір формується лише завдяки зв'язкам, тобто взаємодії між суб'єктами простору: розширенню ринків, зростанню участі в економічній діяльності та її інтенсивності, поглибленню взаємодії тощо.

Отже, економічний простір являє собою господарську, регульовану людиною (суспільством) систему, функціонування якої взаємозумовлене відносинами між суб'єктами підприємництва.

В останні роки увагу вчених-економістів привертають аспекти формування та розвитку регіонального економічного простору, його сутнісні ознаки, перспективи використання й ефективного управління ним.

Для крайового економічного простору суттєвою ознакою є його підпорядкованість системі національної економіки, його функціонування у певних межах економічної самостійності відповідно до розмежування повноважень між центром і регіонами.

Елементи в регіональному економічному просторі не тільки межують, а й узасмодіють, утворюючи просторові, часові, просторово-часові взаємозалежності. Як було зазначено вище, господарство краю — це частина економічного простору, зумовлена цілісністю природного середовища, населення та господарства. Економічну систему регіонів визначають складні структурні, управлінські, субординаційні та внутрішньо-генетичні зв'язки. Тобто цілісність крайових соціально-економічних систем, які мають не тільки складну внутрішню структуру, а й стійкі зв'язки, виявляється в ступені інтегрованості, автономності в економічному просторі. Крім того, слід зауважити, що регіональні соціально-економічні системи мають складні багатовекторні зв'язки із середовищем, а їх обопільне існування взаємопов'язане та взаємозумовлене. Крайова економічна цілісність є функціонально-компонентною та структурно-галузевою з погляду економіки та просторовою, що вимагає певного розміщення природних, соціальних та економічних підсистем у просторі, їх просторової залежності з погляду регіональної економіки. За принципом регіонально-цілісного підходу край варто розглядати як цілісну соціально-економічну систему і як складову економічного простору.

Література

1. *Фащевський М. І., Чернюк Л. Г.* Методологічні засади комплексного розвитку продуктивних сил як теоретична основа формування регіональної соціально-економічної політики / *Регіональна економіка*. — 1998. — № 1.
2. *Економічне зростання в Україні: регіональний вимір* / Л. О. П'яткова. — Черкаси, 2004.
3. *Данилишин Б. М., Чернюк Л. Г., Фащевський М. І.* та ін. Просторова організація продуктивних сил України: мезо- та макрорегіональний рівень. — Вінниця: Книга-Вега, 2007.
4. *Гранберг А. Г.* Основы региональной экономики: Учебник для вузов. — М.: ГУ ВШЭ, 2000.
5. *Регіональна економіка* / Под ред. проф. Т. Г. Морозовой. — М., 1998.

Надійшла до редакції: 06.02.2009